

Кузьміна С. Л.

«ЮРОДСТВО» ЯК ЛІТЕРАТУРНЕ АМПЛУА:
ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ВІКТОРА АСКОЧЕНСЬКОГО

Київська духовна академія (1819–1924) за понад сто років існування виховала чимало видатних богословів, церковних ієрархів, учених, освітян, митців. З-поміж них трапляються й контрверсійні постаті, діяльність та ідеї яких, зберігаючи актуальність донині, викликають неабиякі емоції й суперечливі оцінки. Саме до таких постатей належить Віктор Іпатович Аскоченський (1813–1879), випускник і викладач КДА, історик, літературний і музичний критик, прозаїк, поет, журналіст, редактор-видавець популярного в 1860–1870-х рр. петербурзького православно-консервативного тижневика «Домашня беседа».

Ще за життя В. Аскоченського його прізвище й назва журналу «Домашня беседа» перетворилися на ім'я загальне: «Все кричали против него, как против невиданного и неслышанного до того времени ретрограда, врага Просвещения, лицемерного Тартюфа и доносчика»¹. Інтелектуали початку ХХ ст. характеризували його

¹ Знаменский П. В. Православие и современная жизнь: Полемика 60-х годов об отношении православия к современной жизни. (А. М. Бухарев) / П. В. Знаменский ; изд. «Свободная совесть». – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1906. – С. 8.

залежно від власних світоглядних і політичних уподобань: для одних він був «подвижником русского духа», «крепким и бестрепетным стоятелем за веру православную» (Сергій Нілус)², натомість для інших – «комическим персонажем» (Володимир Короленко)³ і навіть «явным литературным негодяем» (Василь Розанов)⁴. За радянських часів ім'я та діяльність В. Аскоченського в історії літератури й журналістики мали винятково негативні конотації⁵, натомість у сучасній Росії його праці перевидають з апологетичними біографічними нарисами й коментарями⁶. Віднедавна прозові твори Віктора Аскоченського дедалі частіше згадують літературознавці (Наталія Старигіна⁷, Ольга Солянкін⁸ та інші), вбачаючи в них провісників народження нових героїв, тем і тенденцій російської літератури ХІХ ст. Окремі дослідники (Олексій Никифоров⁹ та інші) ана-

² Нілус С. На берегу Божьей реки / Сергей Нилус. – Сергиев Посад : Изд-во Троице-Сергиевой лавры, 1991. – Ч. 1. – С. 153–154.

³ Короленко В. Г. К. П. Победоносцев и В. И. Аскоченский (Историческая справка к эволюции официальной церковности) / В. Г. Короленко // Константин Петрович Победоносцев в воспоминаниях современников, речах и письмах / отв. ред. О. А. Платонов. – М. : Ин-т русской цивилизации, 2016. – С. 332.

⁴ Розанов В. В. Аскоченский и архим[андрит] Феод[ор] Бухарев // Собр. соч. Около церковных стен / В. В. Розанов ; под общ. ред. А. Н. Николюкина. – М. : Республика, 1995. – С. 246.

⁵ Див.: История русской журналистики XVIII–XIX веков / под ред. проф. А. В. Западова. – 3-е изд. – М. : Высшая школа, 1973. – С. 14.

⁶ Див.: Аскоченский В. И. За Русь святую! / Виктор Аскоченский ; сост., предисл., прим. А. Д. Каплина ; отв. ред. О. А. Платонов. – М. : Институт русской цивилизации, 2014. – 784 с.

⁷ Див.: Старыгина Н. Н. Русский роман в ситуации философско-религиозной полемики 1860-х–1870-х годов / Н. Н. Старыгина. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – С. 61–70.

⁸ Див.: Солянкина О. Н. Образ бесаджентельмена в «Братьях Карамазовых» и его предшественники / О. Н. Солянкина // Преподаватель XXI век. – 2007. – № 2. – С. 114–117.

⁹ Див.: Никифоров А. В. Некоторые аспекты церковного инакомыслия в России во второй половине XIX в. / А. В. Никифоров // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2008. – № 7 (89). – С. 45–46.

лізують його ідеї в контексті проблеми церковного інакомислення. Однак спеціальних досліджень літературно-богословської діяльності В. Асоченського не проведено досі; джерелами уявлень про його життя й творчість дотепер залишаються стислі біографічні статті, вміщені у довідкових виданнях ¹⁰.

Якщо уважно придивитися до життєвої історії В. Асоченського, то мимохіть впадає в око прізвисько «юродивий», яке міцно приліпилося до нього й супроводжувало навіть у численних журнальних карикатурах ¹¹.

На «юродство» як специфічне явище російської літератури ще наприкінці XIX ст. звернув увагу Віктор Буренін, відомий свого часу поет-сатирик і критик. «В нашей литературе, – зазначав він, – замечается одно курьезное явление: высказывание время от времени юродивых и кликуш... то в виде поэтов, сочиняющих нелепые вирши, то в виде критиков и публицистов, поучающих и проповедующих семинарским языком семинарские истины, пропитанные семинарской тупостью и еще чаще семи-

¹⁰ Див.: Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала образованности до наших дней) / С. А. Венгеров. – Т. I : Вып. 1–21 : А. – СПб. : Семеновская типография (И. Ефрона), 1889. – С. 827–836, 982; Асоченский Виктор Ипатьевич // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон ; [под ред. проф. И. Е. Андреевского]. – СПб. : Тип. Акц. общ-ва Брокгауз–Ефрон, 1890. – Т. II : Араго – Аутка. – С. 298; Асоченский Виктор Ипатьевич // Русский биографический словарь / под ред. А. А. Половцова. – Т. II : Алексинский – Бестужев-Рюмин. – СПб. : Тип. Глав. управления уделов, 1900. – С. 348–350; Минаков А. Ю. Асоченский Виктор Ипатьевич / А. Ю. Минаков // Православная энциклопедия. – Т. 3 : Анфимий – Афанасий. – М. : Православная энциклопедия, 2001. – С. 611; Кузьміна С. Л. Асоченський Віктор Іпатович / С. Л. Кузьміна // Київська духовна академія в іменах: 1819–1924 : енциклопедія : в 2 т. / упоряд. і наук. ред. М. Л. Ткачук; відп. ред. В. С. Брюховецький. – Т. 1 : А–К. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – С. 181–184.

¹¹ Див.: Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия / Михаил Лемке. – СПб. : Труд, 1904. – С. 104–107, 160, 170–171.

нарским лицемерием»¹². Як типовий і яскравий приклад «юродства и кликушества» в російській літературі й журналістиці він згадує передусім Віктора Асоченського¹³.

Для В. Буреніна літературне «юродство» – своєрідне посміховисько, специфічно російське втілення графоманства й недолугого ригоризму. Проте, якщо поставитися до нього не як до фігури мовлення, а серйозно, в контексті вчення православної агіографії, де «юродство» позначає подвиг особливого значення й жертвності, добровільної відмови від власного розуму, безстрашного викриття суспільних пороків і сумирного та радісного сприйняття будь-якої наруги, персона Віктора Асоченського постає у трагічному й навіть зловісному світлі. Мабуть, більшої кількості карикатур, фейлетонів та епіграм не отримав жоден із російських літераторів.

Однак це аж ніяк його не засмучувало. Ба більше, власні зізнання В. Асоченського наводять на думку, що він свідомо й цілеспрямовано обрав «юродство» професійним амплуа, ставлячись до своєї діяльності як до служіння. «...Из одних карикатур на редактора “Домашней беседы”, – писав він на схилі життя, – у меня составилась целый альбом, которым я дорожу, как веселеньким памятником бессильной злобы гонителей моих и беспричинного ожесточения собратьев моих по ремеслу. Но Бог видит, что ни одна из них не потревожила спокойного состояния моего духа; напротив, они даже возбуждали во мне энергию... Я даже привык считать ругателей моих первыми благодетелями... Что же касается до оскорблений, то... надо мною они проходили легонькими облачками, на минуту закрывавшими от меня солнце правды вечной и даже прохлаждавшими меня среди зноя

¹² Буренин В. П. Критические очерки. Литературное юродство и кликушество / В. П. Буренин // В. В. Розанов: pro et contra. – СПб. : РХГИ, 1995. – Кн. 1. – С. 303.

¹³ Там само. – С. 303–304.

непрекращавшейся борьбы»¹⁴. Що ж до впливу, який мав Віктор Аскоченський на російську суспільну свідомість і вибір подальшого шляху розвитку російського православ'я, то він, за словами Володимира Короленка, «некогда гонимый, осмеянный и “опротестованный”, несомненно явился победителем»¹⁵ прихильників оновлення змертвілої церковності.

Мета цієї розвідки – окреслити ідейно-психологічні чинники й суть «юродства» як професійного амплуа В. Аскоченського, з'ясувавши значення його діяльності у визначенні векторів розвитку російського православ'я, формуванні ідеології російського православного фундаменталізму, системи й характеру соціальних комунікацій російського суспільства другої половини XIX століття. Цілком очевидно, що в межах зазначеного є всі підстави побудувати стратегію дослідження на основних принципах культурологічного й біографічного підходів з фокусуванням уваги на особистості як носії та виразникові духу часу й культури і, водночас, агенті культурної творчості.

Віктор Іпатович Аскоченський¹⁶ народився 1 (за новим стилем – 13) жовтня 1813 р. у м. Воронежі в сім'ї

¹⁴ Аскоченский В. И. Светлые точки // За Русь святую! / В. И. Аскоченский ; сост., предисл., прим. А. Д. Каплина ; отв. ред. О. А. Платонов. – М. : Институт русской цивилизации, 2014. – С. 720–721.

¹⁵ Короленко В. Г. К. П. Победоносцев и В. И. Аскоченский (Историческая справка к эволюции официальной церковности). – С. 338.

¹⁶ За спогадом В. Аскоченського, його прізвище сформувалося в результаті низки метаморфоз, які відбулися зокрема з його ініціативи: «Первоначально, – зазначає історик у щоденнику, – наша фамилия была *Аскошный*, но батюшка мой, как человек грамотный, заметил тут слишком неязгичную *народность*, ...и, следуя правилам правописания, ...переменил *Аскошный* в *Осконный*. Не знаю, как это случилось, только с течением времени батюшка стал подписываться: *Отскоченский*. С этим громким прозвищем я и брат вступили в школу. Прошло немного времени, и нас стали дразнить «отсочками»; я бранился, ссорился, плакал и дрался, разумеется, с кем мог сладить, а избежать насмешек не мог. С досады я решился еще раз изуродовать свое фамильное прозвание – и вследствие такого решения я стал подписываться: *Аскоченский*» (див.: Дневник В. И. Аскоченского // Исторический вестник. – 1882. – № 1. – С. 89–90). Так

диякона Воронежського Покровського кафедрального собору. Перші кроки в освіті зробив під керівництвом батька, від якого успадкував любов і талант до церковного співу. Після закінчення місцевого духовного училища В. Аскоченський навчався у Воронежській духовній семінарії (1829–1835), де здобув репутацію найталановитішого учня. Мріяв про вступ до університету, однак за наполяганням ректора семінарії вирішив продовжити навчання в Київській духовній академії (1835–1839). У студентські роки В. Аскоченський зажив слави серед киян як майстерний співак, регент академічного хору і церковний композитор. Водночас ці роки стали важливим етапом його інтелектуального зростання ¹⁷.

Після закінчення навчання зі ступенем магістра богослов'я і словесних наук ¹⁸ В. Аскоченський, як один з найкращих випускників, був залишений у Київській духовній академії на посаді викладача польської мови, яку обійняв у вересні 1839 р. Після затвердження у магістерському ступені (наприкінці грудня 1839 р.) його було переведено на посаду бакалавра ¹⁹. З 1841 р. В. Аскочен-

само вчинив і його молодший брат, Аристарх Іпатович Аскоченський (1815–1896) – згодом відомий лікар, доктор медицини і професор Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії.

¹⁷ Вражає працездатність, ерудованість і різнобічність зацікавлень В. Аскоченського, виявлені під час навчання у КДА. Його папери студентських років, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), містять переклади статей з німецької та французької мов із біографіями філософів, виклади вчень про безсмертя і магнетизм, конспекти і виписки з різноманітних галузей знань – географії, історії, астрономії, психології, медицини тощо (див.: Аскоченський В. І. Статті по філософії. «Quod-libet». – ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 390. – 248 арк.).

¹⁸ Випускний твір присвятив темі «Обряд погребения в Церкви христианской» (див.: ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 401).

¹⁹ За свідченням В. Аскоченського, його призначення на посаду викладача польської мови, про яке він дізнався за два тижні до початку навчального року, виявилось для нього одночасно і несподіванкою, і викликом, адже цією мовою він геть не володів. Однак, зізнавшись у цьому ректору КДА єпископу Інокентію (Борисову), почув від нього категоричну відповідь: «Вы это говорите мне? Через две

ський читав також лекції з патрології. Після закриття кафедри польської мови з березня 1844 р. обіймав посаду бакалавра кафедри патрології²⁰.

З 1844 р. Віктор Аскоченський мешкав в оселі генерал-губернатора Південно-Західного краю Дмитра Гавриловича Бібікова, влаштувавшись домашнім вихователем племінника його дружини. В особі Д. Бібікова він отримав впливового покровителя, готового посприяти його кар'єрі на державній службі. Тож після звільнення у червні 1846 р. із КДА та духовного відомства він отримав призначення на посаду радника Волинського губернського правління й переїхав до Житомира. З 1849 р. служив совісним суддею та головою цивільної палати у м. Кам'янці-Подільському. Однак адміністративна кар'єра В. Аскоченського не складалася. Зрештою, пересварившись із начальством і колегами, 1851 р. він залишив державну службу.

Тлом для службових негараздів В. Аскоченського стали трагічні обставини його сімейного життя. 1841 р. він узяв шлюб, однак 1843 р. втратив новонародженого сина, а на початку 1844 р. поховав дружину. Другий шлюб (1846 р.) також мав трагічний фінал: 1847 р. дружина В. Аскоченського померла, залишивши його з сином-немовлям. До непоправних втрат додавалося злиденне матеріальне становище чесного чиновника, який намагався прожити на власні мізерні статки. На заваді кар'єрним успіхам були й особистісні риси В. Аскочен-

недели вы должны знать польский язык в совершенстве». Тож новоспеченому викладачеві довелося негайно зануритись у вивчення польської мови. Завдяки таланту й величезній працездатності він доволі швидко впорався із цим завданням і з наступного навчального року навіть спромігся доповнити викладання польської мови історією польської літератури (див.: *История польской литературы*. Составлена Виктором Аскоченским. 1840 г. – ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 386. – Арк. 1).

²⁰ Лекційні матеріали В. Аскоченського з курсу патрології для студентів КДА зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (див.: *Аскоченский В. И. Пропедевтика патрологии*. 1845 г. Киев. – ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 387. – 55 арк.; *Його ж. Записки по патрологии*. Т. III. – Там само. – № 388. – 182 арк.).

ського – передусім його «непереможна зухвалість» і загострене почуття справедливості ²¹.

За цих складних життєвих обставин чи не єдиною розрадою В. Аскоченського, а згодом і джерелом його заробітку, стали літературні заняття. Варто зазначити, що його захоплення письменництвом почалося ще в студентські роки. Навчаючись у КДА, він писав поезії й епіграми ²²; згодом публікував дописи й статті в започаткованому при Академії науково-популярному журналі «Воскресное чтение». У 1835–1857 рр. вів щоденник, якому звіряв власні розмисли й переживання, життєві враження, спостереження за суспільним побутом і звичаями, освітянським і культурним повсякденням Києва тощо ²³. 1846 р. він опублікував збірку своїх поезій ²⁴ і першу наукову книжку, присвячену історії російської літератури ²⁵. Перебуваючи на службі в Житомирі, В. Аскоченський узявся редагувати неофіційну частину газети «Волынские губернские ведомости», а також опублікував цикл історико-краєзнавчих нарисів, присвячених Волині ²⁶.

²¹ Див.: Лесков Н. С. Печерские антики // Полн. собр. соч. : в 12 т. / Н. С. Лесков. – 2-е изд. – СПб. : А. Ф. Маркс, 1897. – Т. 10. – С. 369, 410–412.

²² В. Аскоченський – автор, зокрема, віршованої «Галереї портретів» його однокурсників по КДА, згодом надрукованої у виданні: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской духовной академии. Отд. III (1796–1869 гг.). – Т. 5 (1823–1869 гг.) / с предисл., введ. и прим. проф.-прот. Ф. И. Титова. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1915. – С. 286–324.

²³ Див.: Дневник В. И. Аскоченского (с предисл. и объяснениями Ф. И. Булгакова) // Исторический вестник. – 1882. – № 1. – С. 79–106; № 2. – С. 318–344; № 3. – С. 534–565; № 4. – С. 80–109; № 5. – С. 70–288; № 6. – С. 502–521; № 7. – С. 30–52; № 8. – С. 259–294; № 9. – С. 471–482.

²⁴ Див.: Аскоченский В. И. Стихотворения / В. Аскоченский. – К. : Тип. И. Вальнера, 1846. – 200, III с.

²⁵ Див.: Аскоченский В. И. Краткое начертание истории русской литературы / В. Аскоченский. – К. : Унив. тип., 1846. – [4], 162 с.

²⁶ Див.: Очерки Волынской губернии в историческом, географическом, статистическом и этнографическом отношениях, издаваемые при «Волынских губернских ведомостях» под ред. В. И. Аскоченского. – Житомир : Б. и., 1847. – 163 с.

Повернувшись до Києва 1851 р., В. Аскоченський пристав на пропозицію свого однокурсника архімандрита Антонія (Амфітеатрова), щойно призначеного на посаду ректора Київської духовної академії, впорядкувати рукописні акти в академічному архіві й усього за рік вправся з цією роботою. Невдовзі він підготував до друку ґрунтовану на архівних матеріалах двотомну працю з історії Києво-Могилянської академії, яка стала першим фундаментальним дослідженням з цієї тематики й дотепер не втратила наукової значущості ²⁷. Крім того, у 1850-х рр. В. Аскоченський опублікував кілька праць, присвячених видатним вихованцям Києво-Могилянської та Київської духовної академії ²⁸, а також низку розвідок з історико-церковної тематики ²⁹. Не полишаючи письменництва, у цей самий період він друкував поезії, драми й публіцистичні твори – як у періодиці («Киевские губернские ведомости», «Маяк», «Москвитянин» та інші), так і окремими виданнями; перекладав російською мовою комедії польського поета, романіста і драматурга Юзефа Коженьовського (Józef Korzeniowski, 1797–1863) ³⁰. 1858 р. В. Аскоченський опублікував роман

²⁷ Див.: Аскоченский В. И. Киев с древнейшим его училищем Академией / В. Аскоченский. – К. : Унив. тип., 1856. – Ч. 1. – 370 с.; Ч. 2. – 567 с.

²⁸ Див.: Аскоченский В. И. Василий Григорьевич Григорович-Барский, знаменитый путешественник XVIII века / В. И. Аскоченский. – К. : Тип. Губ. правл., 1854. – 39 с.; Його ж. Амфитеатров Яков Космич, ординарный профессор Киевской духовной академии (Биографический очерк) / В. Аскоченский. – К. : Унив. тип., 1857. – [4], 155 с.

²⁹ Див.: Аскоченский В. И. Сказание о Церкви святого Георгия Победоносца, яже пред враты Софии в Киеве / В. Аскоченский. – К. : Унив. тип., 1856. – [4], 30 с.; Його ж. Всенощное бдение накануне дня Успения Пресвятой Богородицы / В. Аскоченский. – 2-е изд. – К. : Тип. А. Гаммершмида, 1857. – 16 с.; Його ж. Преосвященный Аполлинарий, епископ Чигиринский, викарий Киевской митрополии / В. Аскоченский. – К. : Унив. тип., 1858. – [2], 46 с. та ін.

³⁰ Збереглися рукописи зроблених В. Аскоченським перекладів таких комедій Ю. Коженьовського: «Жида», «Пожинки», «При-

«Асмодей нашего времени»³¹, що зробив його ім'я відомим у широких колах і згодом був визнаний предтечею антинігілістичного роману в російській літературі.

На момент видання роману В. Аскоченський уже мешкав у Санкт-Петербурзі, куди переїхав 1857 р., дослухавшись до порад архієпископа Арсенія (Москвіна), з яким мав тісні стосунки, з наміром присвятити себе літературно-видавничій справі³². Як засвідчують його щоденник і листи, у свої 44 роки він залишався емоційною, сказати б, екзальтованою, людиною, яка зазнала гірких втрат і розчарувань, звільнилася від життєвих ілюзій, однак зміцніла у православній вірі. Поєднання релігійної екзальтації, травматичного досвіду та рішучості прислужитися праведній справі стали сприятливим психологічним підґрунтям для формування його специфічної життєвої стратегії й поведінки.

Оселившись у столиці, 1858 р. В. Аскоченський започатковує тижневик «Домашняя беседа для народного чтения» (з 1866-го – «Домашняя беседа»). Беручись за цю справу, він детально вивчив тогочасний «ринок» періодики на теренах Російської імперії, маючи намір створити «продукт», розрахований на широке коло письменних і зацікавлених, однак недосить освічених «споживачів». Наприкінці 1850-х рр. у цьому сегменті поширювалися лише низькопробні вуличні листки з промовистими назвами: «Дядя Шут Гороховый со племянники Чепухой и Дребеденью», «Юморист», «Сплетник», «Весельчак», «Пустозвон», «Муха», «Смех», «Потеха»,

ятельницы», «Мать – невеста, а дочь – сваха», «Муж и художники», «Молодая вдова», «Доктор медицины», «Посредница», «Слепая аристократка» (див.: Рукописи В. И. Аскоченского. – Т. I. – ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 401. – 747 арк.).

³¹ Див.: Аскоченский В. И. Асмодей нашего времени / В. Кочка-Сохран [псевд.]. – СПб. : Тип. Э. Треймана, 1858. – 207 с.

³² Див.: Аскоченский В. И. Мои воспоминания о преосвящ. Арсении, митрополите Киевском / В. Аскоченский // Домашняя беседа. – 1876. – Вып. 24. – С. 613–623.

«Щелчок» та інші ³³. Натомість пропозицій щодо задоволення потреби в доступній за ціною літературі морально-повчального характеру в ті часи фактично не було: започаткований 1856 р. слов'янофільський журнал «Русская беседа» був орієнтований на інтелектуалів і освічених осіб. Тож своєю цільовою аудиторією В. Асоченський обрав прошарок суспільства, позначений православно-консервативними цінностями, – людей, які навчилися читати за церковнослов'янською азбукою і Псалтирем, але були позбавлені великих статків і дозвілля через буденні життєві клопоти й здобуття хліба насущного. Цій аудиторії він запропонував тижневик, сповнений політичних новин і духовного «чтива».

Невдовзі після успішного дебюту (1860 р. комплект номерів за 1858 р. було надруковано додатковим накладом) «Домашняя беседа» значно розширює заявлену програму й читацьку аудиторію, набуваючи рис літературно-публіцистичного, релігійно-повчального та науково-популярного видання. В. Асоченський, залишаючись незмінним редактором-видавцем, виступає й одним з його провідних авторів. Публікуючи власні вірші, байки, сатиричні нариси, критичні дописи, релігійно-моральні оповідання, переклади, церковно-краєзнавчі дослідження, він розміщує на сторінках журналу також літературні твори інших авторів, документи з історії православ'я й міжцерковних відносин, російської богословської думки й аскетички, описи церковних пам'яток, святинь, монастирів, спогади, нариси місіонерського спрямування, відомості щодо церковного й культурного життя Києва та Південно-Західного краю (зокрема укра-

³³ Див.: Асоченский В. И. Два-три слова ради знакомства с читателями / В. Асоченский // Домашняя беседа для народного чтения. – 1858. – № 1. – С. 1–5. Назви видань ідентифіковано за: Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг. (Материалы для истории русской журналистики) / Н. М. Лисовский. – Пг. : Тип. Акц. общ-ва типогр. дела, 1915. – С. 138–140.

їнською мовою), етнографічні дослідження, розвідки з єврейського питання, нотатки щодо міжнародних подій, репортажі про війну на Балканах тощо. Постійними авторами «Домашней беседы» були згодом канонізовані в лику святителів єпископи Ігнатій (Брянчанінов) і Феофан Затворник (Говоров), а також архімандрит Леонід (Кавелін), єпископ Августин (Гуляницький), поети Аполлон Майков, Федір Тютчев, Федір Глинка та інші. Завдяки актуальним і цікавим для широкої аудиторії матеріалам тижневик «Домашняя беседа» став одним із найпопулярніших у Російській імперії періодичних видань, що мало значний вплив на формування громадської думки й свідомості тогочасного суспільства.

Постійних читачів «Домашней беседы» приваблювала передусім невимушена манера викладу вміщених текстів. Як зазначав один з істориків російського богослов'я, В. Асоченський «заговорил совсем новым, неслыханным в духовной литературе языком. Действительно сильные аргументы и явно недобросовестные софизмы, горькие истины и клеветы, перетолкования чужих слов и преувеличения, благочестивые сетования и ругательства, вульгарные остроты и тексты Священного Писания, грязные обличения тоном древних пророков и балаганные насмешки – все это сливалось в его речи в какую-то пеструю смесь, оригинальную, постоянно ядовитую, необыкновенно задорную и постоянно раздражавшую всех его читателей»³⁴.

Безумовно, важливим чинником успіху «Домашней беседы» було також морально-політичне позиціонування видання та його головного редактора як антипода російської революційно-демократичної журналістики – зокрема Олександра Герцена й газети «Колокол», започаткованої 1857 р. (між іншим, дехто із сучасників неда-

³⁴ Знаменский П. В. Православие и современная жизнь: Poleмика 60-х годов об отношении православия к современной жизни (А. М. Бухарев). – С. 6.

ремно порівнював його «по бойкості и силе пера» саме з Герценом; хоча, звісно, «это был Герцен, так сказать, с другой стороны, наизнанку»³⁵). В. Аскоченський відверто заявляв, що боротиметься проти «модних віянь» матеріалізму й нігілізму, і вів цю боротьбу із завзяттям фанатика – незважаючи на особи й звання, ворогів і союзників. Майстерний полеміст, він умів знаходити слабкі місця й суперечності у судженнях своїх опонентів³⁶. 1860 р. в «Домашней беседе» з'являється спеціальна рубрика «Блестки и изгарь», у якій В. Аскоченський полемізує, критикує, нападає, засуджує й агресивно заперечує все, що, на його думку, відвертає «російську народність» від «істинно православної віри», а отже, веде до духовної загибелі. На чолі списку своїх опонентів він ставить європейську цивілізацію, науку, просвіту й університети. Якщо згадати про особливості історичного періоду та настроїв «освіченої публіки» 1860-х рр., налаштованої на підготовку й реалізацію демократичних реформ, то видається цілком закономірним, що в ліберально-демократичній пресі В. Аскоченський постає об'єктом сатиричних нападок і критики, героєм фейлетонів і карикатур, які зображують його подекуди як юродивого.

³⁵ Знаменский П. В. Православие и современная жизнь: Полемика 60-х годов об отношении православия к современной жизни (А. М. Бухарев). – С. 6.

³⁶ Свое щоденне вивчення преси В. Аскоченський описував так: «Приступая к чтению какой-либо статьи, более или менее серьезной, я имею обычай прежде всего посмотреть, какое она имеет место в ряду других статей... раскрывающих ту или другую истину, и какую цель имеет автор, копаясь в разных документах и выводя наружу то, что там скрыто. Далее – при самом чтении этой статьи я спрашиваю себя, не было ли у автора какой-либо предустановленной... идеи, под которую он подводит попадающиеся ему данные? Нет ли у него какой-нибудь задней мысли, и не следует ли видеть между напечатанными строками чего-нибудь ненапечатанного, но ярко бросающегося в наблюдательные очи? Открываю эти правила мои перед чтением и во время чтения для того, чтоб слова мои... имели положительный, ясный или... индивидуальный характер» (див.: Аскоченский В. И. Говорящий мертвец / В. И. Аскоченский. – ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 398. – Арк. 31).

Незмінна серйозність відповідей редактора й провідного автора «Домашней беседы» своїм численним опонентам, його дивна нечутливість до образ і насмішок наводять на думку, що своїм літературним амплуа він обирає саме «юродство». Вихідцю з найнижчого прошарку духовенства і професійному богослову, в переконаннях якого простонародне шанування юродивих поєднувалося з професійною обізнаністю в агіографії, це могло дати підстави почуватися правим і розглядати свою діяльність як служіння за особливим покликанням.

Поза сумнівом, В. Аскоченський чудово розумів, що таке подвиг «юродства» і як його вшановує православ'я. Вперше він торкається теми «юродства» 1861 р. у нарисі про київського юродивого Йоана Босого. Розповідаючи про особистий досвід зустрічі з юродивим і переживання її як знаменної, В. Аскоченський яскраво окреслює основні ознаки святості юродивих Христа заради ³⁷. Того ж року він затято долучається до полеміки щодо московського юродивого Івана Корейши ³⁸. Сучасні дослідники даремно характеризують цю полеміку як знакову: вона засвідчила факт відчуженості російської світської інтелектуальної спільноти від давніх православно-церковних традицій, а отже, увиразнила необхідність пояснення сенсу подвигу юродивих і захисту їхньої святості ³⁹. Привертаючи увагу до аскетизму, благочестя, сумирності й лагідності московського юродивого, В. Аскоченський, чи не єдиний з тогочасних російських літераторів, спромігся у статтях і віршах ⁴⁰ розкрити з мо-

³⁷ Див.: Аскоченский В. И. Мои воспоминания об Иване Босом / Отсталый [псевд.] // Домашняя беседа для народного чтения. – 1861. – № 4. – С. 61–66.

³⁸ Иван Якович Корейша (1783–1861) – контрoверсійна постать, юродивий, який провів у Московській Преображенській лікарні для божевільних 47 років (медична експертиза його несамовитості не визнала). Зажив популярності як ясновидець.

³⁹ Див.: Мотеюнайте И. В. Восприятие юродства русской литературой XIX–XX веков / И. В. Мотеюнайте. – Псков : [Б. и.], 2006. – С. 27.

⁴⁰ Див.: Блестки и изгарь // Домашняя беседа для народного чтения. – 1861. – № 15. – С. 328–330; № 46. – С. 886–895.

рального і богословського погляду сенс його подвигу і переконливо виправдати його масове шанування ⁴¹. Тож публікації В. Асоченського, присвячені юродивим, є прямим свідченням, з одного боку, його глибокого розуміння й переживання «юродства» як феномена православної святості, а з іншого – усвідомлення духовного розколу російського суспільства.

У цьому розколі В. Асоченський бачив протистояння між купкою нічем-нігілістів, які схибили у гріх гордині й закликають до так званого прогресу, та «масою народу», що сумирно зберігає віру отців. Якщо взяти до уваги специфіку тлумачення публіцистом цієї «маси» (яку, за його словами, «составляете и вы, и я, и их превосходительства, и их высокопреподобия, и его благородие, и купец, и солдат, и сиделец, и поденщик» ⁴²), стає зрозуміло, що зазначений конфлікт має для нього не соціальний, а ціннісний характер.

Визначаючи ці цінності, В. Асоченський заявляє, що не заперечує необхідності поступу як такого. Він зовсім не проти технічних засобів, що полегшують працю людей і роблять комфортнішими їхні побутові умови. Він всіляко вітає розвиток художньої творчості, наукового пізнання і воєнного мистецтва. Натомість абсолютно неприпустимими для нього є спроби змінити щось у державному ладі, а тим паче – у православній вірі. «Не дело слабого, ограниченного ума, – наголошує В. Асоченський, – поверять то, что истекло от Ума Божественного... На то и вера, чтобы мы верили, на то и тайны, чтобы они оставались тайнами. Законный прогресс тут невозможен, а незаконный поведет вас сначала к сомнению, потом – к отрицанию, далее – к неверию, и наконец – к самому мрачному безбожию» ⁴³.

⁴¹ Див.: Мотекюнайте И. В. Згад. праця. – С. 74–84, 78.

⁴² Асоченский В. И. Беседа / В. Асоченский // Домашняя беседа для народного чтения. – 1859. – № 24. – С. 228.

⁴³ Там само. – С. 234.

З цього для В. Аскоченського і його читачів випливають два наслідки. З одного боку, під тотальну підозру підпадають богослов'я і філософія, особливо в тій частині, коли йдеться про співіснування чи єднання розуму й віри. Фактично ця програма висловлює недовіру до розуму й ставить під заборону його втручання у релігійну сферу. З іншого боку, В. Аскоченський творить для себе самого й читачів картину соціуму, розділеного на два табори, неспроможні до примирення (внаслідок протилежного ставлення до держави й віри) та приречені на боротьбу до повного знищення супротивника. У цьому ж контексті найбільшою небезпекою постають «чужі» у стані «своїх» – ті особи, що видаються православними лише напозір, а насправді прагнуть пристосувати «віру істини» до «прогресу». У такій ситуації, коли проповідь позбавлена сенсу, а діалог неможливий, В. Аскоченський бачить свою місію у безкомпромісній боротьбі за істину та викритті «відступників».

Спочатку його войовничість не сприймали серйозно. Взаємини В. Аскоченського з ліберальною пресою кінця 1850-х – початку 1860-х рр. влучно схарактеризував відомий публіцист і літературний критик Михайло Катков у статті з промовистою назвою «Одного поля ягоды» (1861): «Давно уже в наших журналах шумно идет речь об одном маленьком еженедельном издании, выходящем в Петербурге под именем “Домашней беседы”. Нет таких крепких слов, которые не были бы брошены в издателя этих листков, г. Аскоченского, который, со своей стороны, не остается в долгу и осыпает своих противников всевозможными любезностями. Но фельетонистам, с которыми борется этот атлет, нисколько не больны его удары, не больны потому, что заодно с ними поражает он своими ударами все на свете, доброе и дурное, умное и глупое, великое и малое, известное и неизвестное ему. Фельетонисты, с которыми воюет г. Аскоченский, вовсе не прочь подвергнуться общей судьбе целого мира и

наравне со всем, чем дорожит человечество, нести на себе тяжесть его гнева. Полемика превращается в потеху, и фельетонисты толпятся вокруг издателя “Домашней беседы”, будто вокруг безвредного зверька, дразня и вызывая его на забавные проявления его задора. Впрочем, роли иногда меняются, и случается так, что противники г. Аскоченского окружают его сами, как безвредные зверьки, которых он дразнит и задорит для потехи»⁴⁴.

Однак мішенями в боротьбі видавця і редактора «Домашней беседы» за «істинно православну віру» та «духовні скріпи» поставали не лише «фельетоністи». Зокрема вже у грудні 1860 р. В. Аскоченський розпочав війну проти архімандрита Феодора (Бухарева)⁴⁵. Цей талановитий богослов «завинив» у тому, що, перебуваючи на посаді члена Санкт-Петербурзького комітету духовної цензури, заборонив друкувати деякі з його найодіозніших статей. Не домігшись усунення «кривдника» з посади⁴⁶, В. Аскоченський вдався до систематичного цькування⁴⁷ того за начебто єресь у творі «О православии в отношении к современности»⁴⁸. Архімандрит Феодор спробував роз’яснити свою позицію й заперечував проти наклепу, але

⁴⁴ Катков М. Н. Одного поля ягоды // Собр. соч. в 6 т. / М. Н. Катков. – Т. 1. – СПб. : Росток, 2010. – С. 375–376.

⁴⁵ Феодор (Бухарев Олександр Матвійович, 1822–1871) – богослов і духовний письменник, випускник (1842–1846), бакалавр і професор (1846–1854) Московської духовної академії, інспектор і професор Казанської духовної академії (1854–1858), член Санкт-Петербурзького комітету духовної цензури (1858–1862).

⁴⁶ В. Аскоченський доправив до Санкт-Петербурзької духовної академії протест щодо дій цензора з брутальними образами, за які архімандрит Феодор міг подати до суду, але не зробив цього.

⁴⁷ Див.: [Аскоченский В. И.]. Журнальные заметки (Статья пятнадцатая) // Домашняя беседа. – 1860. – № 51. – С. 642–648; Його ж. Полслова в ответ // Там само. – 1861. – № 1. – С. 20; Його ж. Православие и современность // Там само. – № 4. – С. 66–89; Його ж. Журнальные заметки (Статья седьмая). Книга «О православии в отношении к современности» // Там само. – № 14. – С. 264–317 та ін.

⁴⁸ Див.: Феодор (Бухарев), архим. О православии в отношении к современности в разных статьях архимандрита Феодора / [архим. Феодор (Бухарев)]. – СПб. : Странник, 1860. – [4], 334 с.

виявився не дуже вправним полемістом. Зрештою, за до-
носом В. Аскоченського, головну працю його життя
(«Исследования Апокалипсиса») було відкликано з друку
й повернуто на повторний перегляд ⁴⁹, а його самого за-
слано до провінційного монастиря ⁵⁰.

Того самого 1861 р. В. Аскоченський несамовито роз-
критикував одну з проповідей професора богослов'я
Московського університету священника Миколи Сергієв-
ського ⁵¹. Висвітлюючи значення віри в житті людства,
о. Микола доводив, що християнство не є ворожим щодо
духу оновлення й свободи ⁵². Однак В. Аскоченський по-
бачив у цьому образі православ'я (адже, будцімто, прими-
рення з цивілізацією та прогресом є натяком на те, що
світ переміг Христа і Його Церкву) і закликав піддати
поважного священника анафемі. Цього разу редактор
«Домашней беседы» залишився без жодної підтримки:
його витівку, як вияв мракобісся і бузувірства, засудили
всі журнали, а професори Московського і Харківського

⁴⁹ Зазначена праця вийшла друком через 45 років після смерті її
автора. Див.: Бухарев А. М. Исследования Апокалипсиса / А. М. Бу-
харев (архим. Федор). – Сергиев Посад : Богосл. вестник, 1916. – IV,
651 с.

⁵⁰ Подальша доля архімандрита Феодора (Бухарева) була трагіч-
ною. Вражений несправедливою забороною своєї праці, влітку
1863 р. він вийшов із чернечого сану, втративши при цьому магіс-
терський ступінь, професорське звання й усі права, здобуті завдяки
академічній освіті та майже 20-річній службі в духовному відомстві.
Залишившись без засобів для існування, респіт життя провів у злид-
нях та хворобах, час від часу отримуючи мізерні гонорари за пись-
менийську працю. Помер на 49-му році життя.

⁵¹ Микола Олександрович Сергієвський (1827–1892) – церков-
ний діяч і богослов, випускник (1845–1849) і бакалавр (1849–1850)
Санкт-Петербурзької духовної академії, бакалавр Московської
духовної академії (1850–1858), професор богослов'я Московського
університету і настоятель його Храму св. мучениці Тетяни (1858–
1885), протопресвітер московського Успенського собору (1884–
1892). 1860 р. священник М. Сергієвський заснував журнал «Право-
славное обозрение», до 1869 р. був його редактором.

⁵² Див.: Сергиевский Н. А., свящ. Слово о значении веры в чело-
вечестве / свящ. Н. Сергиевский // Православное обозрение. –
1861. – Т. IV (Январь). – С. 1–8.

університетів виступили на захист колеги зі спеціальними заявами ⁵³.

Якщо у світських колах розвінчували ілюзорність зазіхань В. Аскоченського на статус «духовного авторитета» і перетворення його журналу на «трибунал, перед которым испытывается православный или неправославный образ мыслей как мирян, так и духовных лиц» ⁵⁴, а також попереджали про небезпеку ототожнення голосу «фельетонного ревнителя православия» із голосом Церкви ⁵⁵, то в церковних колах войовничість «Домашней беседы» сприймалася по-іншому: «Разные инсинуации ее редактора во имя православия... нравились и принимались во внимание» ⁵⁶. До дописів В. Аскоченського шанобливо ставився, зокрема, митрополит Новгородський, Санкт-Петербурзький і Фінляндський Ісидор (Нікольський), «первенствующий член» Св. Синоду. Повну підтримку і дружню прихильність виявляв до нього, як уже зазначено вище, митрополит Київський і Галицький Арсеній (Москвін). Із вдячністю за статті, надруковані в журналі «Домашняя беседа», зверталися до її редактора архієпископ Калузький і Боровський Григорій (Миткевич); єпископ Смоленський, згодом – архієпископ Казанський і Свіязький Антоній (Амфітеатров); єпископ Кишинівський Антоній (Шокотов); єпископ Саратовський, згодом – архієпископ Варшавський і Новогеоргіївський Йоаникій (Горський); єпископ Томський і Єнісейський Парфеній (Попов) та інші церковні ієрархи ⁵⁷. Як уже було заува-

⁵³ Див.: Короленко В. Г. К. П. Победоносцев и В. И. Аскоченский (Историческая справка к эволюции официальной церковности). – С. 335–336.

⁵⁴ Катков М. Н. Одного поля ягоды. – С. 376.

⁵⁵ Там само. – С. 383, 387.

⁵⁶ Знаменский П. В. Православие и современная жизнь: Полемика 60-х годов об отношении православия к современной жизни (А. М. Бухарев). – С. 49.

⁵⁷ Див.: Аскоченский В. И. Светлые точки. – С. 720–734. Варто зазначити, що з більшістю згаданих осіб В. Аскоченський був добре знайомий ще з часів навчання і викладання у Київській духовній академії.

жено, В. Аскоченський постійно листувався з єпископом Феофаном Затворником (Говоровим), який допомагав йому фінансово. Те саме можна сказати й про єпископа Ігнатія (Брянчанинова), який стверджував в одному з листів: «Должно благодарить В. И. Аскоченского, и много благодарить!»⁵⁸. Прихильність до нього виявляли й чимало інших представників єпископату.

Виступити з публічним засудженням богословської позиції «Домашней беседы» міг би один з найавторитетніших церковних ієрархів тієї доби митрополит Московський і Коломенський Філарет (Дроздов). Тим паче, що в приватному листуванні з членами Св. Синоду він захищав о. Миколу Сергієвського та його журнал «Православное обозрение», а також до кінця життя підтримував колишнього архімандрита Феодора (Бухарева) морально та матеріально. Однак під час особистої зустрічі з В. Аскоченським він не тільки не висловив жодних докорів, а й благословив його іконою, подарувавши, крім того, чималу суму⁵⁹. За припущенням Василя Розанова, навіть усе-сильний митрополит злякався цього несамовитого захисника чистоти православної віри⁶⁰. Однак можливе й інше припущення: митрополит Філарет, щонайменше, не бажав псувати стосунки з братами за церковним служінням, а щонайбільше – вважав В. Аскоченського виразником релігійних настроїв і прагнень «народної маси», нездатної сприйняти православ'я в усій його богословській складності й духовній висоті. У зв'язку з цим видається цікавим і спостереження Володимира Короленка щодо еволюції поглядів на устрій церковного життя

⁵⁸ Ігнатий (Брянчанинов), еп. Сочинения / епископ Игнатий Брянчанинов. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 7. Письма. – СПб. : Изд. И. Л. Тузова, 1886. – С. 447.

⁵⁹ Див.: Знаменский П. В. Православие и современная жизнь: Полемика 60-х годов об отношении православия к современной жизни (А. М. Бухарев). – С. 50.

⁶⁰ Див.: Розанов В. В. Аскоченский и архим[андрит] Феод[ор] Бухарев. – С. 246.

Костянтина Победоносцева, який на початку 1860-х рр., як професор цивільного права, засуджував фанатизм Віктора Аскоченського, натомість опинившись на посаді обер-прокурора Св. Синоду (1880–1905), послідовно реалізовував консервативні ідеї «Домашней беседы»⁶¹ – також, мабуть, вважаючи її органом, що правдиво відобразив стан релігійної свідомості російського народу.

Видання тижневика «Домашняя беседа» припинилось у жовтні 1877 р. у зв'язку з важкою нервовою хворобою її редактора-видавця. В. Аскоченського було поміщено до Петропавлівської лікарні у Санкт-Петербурзі. Він помер 18 (30) травня 1879 р. і був похований у Троїце-Сергіївій пустині неподалік від Стрельни (нині – у межах Санкт-Петербурга).

Отже, маємо низку доволі вагомих підстав, аби стверджувати, що В. Аскоченський обрав літературне амплу юродивого цілком свідомо, сприймаючи власну діяльність як реалізацію особливого служіння-покликання: викриваючи вади й духовні виразки суспільства, терпіти за це паплюження й плондрування свого імені. На поприщі літературного «юродства», позначеного фанатичним і провокативним запалом тотального викриття, він здобув неабияку підтримку широких читацьких кіл. Його тижневику «Домашняя беседа» вдалось увиразнити погляди консервативно налаштованої частини російського суспільства – від церковних ієрархів і вищого чиновництва до дрібних землевласників, рядового духовенства, малограмотних крамарів, селян і робітників, що згодом складуть потужну соціальну базу російського правомонархічного руху. Водночас очевидно, що журналістська діяльність В. Аскоченського стала одним із вагомих чинників розвитку російського православ'я у бік фундаменталізму, відігравши неабияку роль у ціннісному розколі російського суспільства.

⁶¹ Див.: Короленко В. Г. К. П. Победоносцев и В. И. Аскоченский (Историческая справка к эволюции официальной церковности).